

Nemzet és történelem

Egészen pontosan emlékszem arra a késődélutánra, amikor a konyhaablakon keresztül *láttam* megcsillanni az angyal szárnyát. Nem mondom, volt benne némi bocsánatos nyereségvágy, hogy láttam, de később elhittem már magamnak is, hogy én ott bizony tényleg gyöngyházfehér villanást észleltem. (Azt, hogy *gyöngyházfehér*, négyévesen még nem tudtam, de a jelenetre, sőt jelenésre ma is tisztán, képszerűen emlékszem, tehát most már be tudom azonosítani.) A konyhaablak nagynénémék harmadik emeleti lakásához tartozott, az angyalokkal értelemszerűen soha nem volt olyan problémám, mint a Mikulással, aki előzetesként már november végétől rendszeresen dobált be nekem kicsi csokimikulásokat az otthoni ablakközbe – és az még rendben volt, hogy hó nélkül is tud valahogyan közlekedni, de mivel a negyediken laktunk, hol Édesanyámnak, hol Édesapámnak kellett naponta hosszasan magyaráznia, hogyan kerül föl a vén nagyszakállú a szobáimig, és hogyan nyitja ki kívülről az ablakot.

Az angyalra visszatérve: azért láttam a beálló sötétben olyan nagyon, amit akartam, mert ha az angyal a konyhaablaknál sündörög, akkor vagy a szobába megy, vagy a szobából jön. Vagyis hamarosan véget lehet vetni a süteménymajszolással együtt is végeérhetetlenül unalmas szürkületi várakozásnak, és lehet menni a fához. Az elsőhöz. A karácsonyestet fölvezető délutánt ugyanis mi a bátyámmal éveken át gyermektelen nagynénéméknél töltöttük. Ez mindenkinek jó volt: a szüleim nyugodtan tudtak készülni az estére, vacsora, sütemény, fadíszítés, a nagynénémék kaptak kölcsön gyereket, és este egyébként is hozzánk jöttek vacsorára, tehát a hazaszállításunk is megoldódott. Mi meg két gyertyagyújtáson vehettünk részt, ráadásul az egyik szó szerint, s nemcsak képletesen volt az. A nagynéném férje ugyanis kassai polgárfiú volt, így hát a fájuk az asztalon állt, igazi gyertyák voltak rajta, kopottas, mégis varázslatos régi díszek, angyalhaj, és amikor a szobába léptünk, a régi lemezjátszón a *Mennyből az angyal* szólt. A kép pontosan olyan volt, amilyeneket *Az Én Újságom* – valljuk be, igen bugyuta, ám jószándékú – gyerektörténeteinek illusztrálásaképp láttam később, amikor nagybátyám nekem adta azt a teljes évfolyamot, amit ő gyerekként összegyűjtött, egyébként Édesapám születésének évében.

A mi saját fánk mindig a földön állt, plafonig ért, és akkor is hatalmas volt gyerekperspektívából, ha nem négy méter volt a belmagasság. Körülötte a kisvonal zümmögött, mindenféle színes égők világítottak rajta, és összeviszsa színes díszek forogtak lassan, csillámlóan, meg persze az a klasszikus

rózsaszín vagy kék csengődíszes csomagolású szaloncukor egy ideig, míg a bátyám le nem ette róla, igaz, az üres papírt szépen visszaigazgatta a rend kedvéért. A belépés engedélyezését a színes fények, a csillagszórók meggyújtása, egy kis üvegcsengő és egy díszgömb alakú zenegép *Csendes éj*-e jelezte, ez utóbbi ciripelése senkit nem zavart, amikor a szobába lépve újra közös mennybőllazangyalozásba kezdtünk. Ez a karácsonyi hagyományokban jelentkező sokféleség éppúgy nem okozott fejtörést, mint hogy a két gyertyagyújtás között hazafelé tartva azt láttam, hogy néhol már járt a Jézuska, a szomszédjukban meg még nem, merthogy logisztikai precizitást csak pár évvel később vártam volna az égi seregektől, akkor meg már tudtam, hogy a varázs nem nekik köszönhető. Akkor is, de később is sokkal fontosabb volt ezeken a hazafelé vezető utakon az a puhaság és sejtelmes ígélet, amit az általános szokás szerint az ablak elé állított fák az üvegen át kissé elmosódó fényes színekre sugároztak ki a többnyire fagyos, olykor havas utcára. Valahogy mindig sűrű csönd volt, és a saját utcánkat már olyan töményen ülte meg a titokzatosság, hogy levegőt alig kaptam tőle.

Szóval fadízítési sokféleség ide vagy oda, azt viszont nem tudtam elképzelni, miért javasolgatnak mindenféle ételeket a tévében karácsonyra, hát olyankor mindig ugyanazt esszük, nem? Azt a szertartásokkal teli, hosszú vacsorát, amelynek menüjét nagyanyám hagyományozta ránk, de talán már ő is örökölte, azokkal a szokásokkal kiegészítve, amelyekről csak sokkal később tudtam meg, hogy palóc népi hagyatéknak tekintik őket, és egyáltalán nem csoda, hogy a sokadízíglen városi palócföldi családban is megmaradtak, hiszen Édesanyám hagyománytartásának köszönhetően ma Szegeden is követelné őket a család legifjabb generációja, ha elhagynánk, de persze eszünkben sincs ilyesmit tenni.

Aztán később az sem zavart, hogy pontosan tudtam, Mikulás előtt pár nappal nem a krampuszok dobálóztak csokimikulással a főnököt promózándó, hanem Édesapám nem bírta ki Mikulásig, hogy lássa, mikor megtalálom az ablak közé besumákolt meglepetést (ez Édesanyám verziója, Édesapám szerint ebben is egyenlő partnerek voltak). Az sem zavart, hogy jól tudtam, a karácsonyi vacsora után miért nem mehetek én megnézni, hogy megjött-e már a Jézuska, miért Édesapám megy, és csodálatos módon miért épp jókor megy, pont akkor, amikor kigyúlnak a fények, fölhangzik a zene, és kezdenek szikrázni a csillagszórók. Legfeljebb nyúztam kicsit a szüleimet azzal, hogy föltettem a régi kérdéseket a Mikulás falmászó képességéről, meg ijesztettem őket azzal, hogy a még sötét karácsonyfát rejtő nagyszoba ajtaját kerülgettem már vacsora előtt, de már csak azért, hogy azt higgyék, még elhiszem a meséiket, ha már annyira örülnek az én Mikulás- és Jézuska-látogatások fölötti örömemnek. Egy-két éven belül persze tudták, hogy tudom – és onnantól kezdve cinkos összekacsintással játszottuk végig a kisgyerekkori forgatókönyvet: összetartozásunkat erősítette, a mi közös játékunk volt.

Amikor írtam e fejezet rövidebb változatát, kimondottan szerencsének tartottam, hogy a könyv előzményeül szolgáló sorozat vége épp karácsonyra

esett, mert hát húsvétkor vagy Szent Ivánkor ugyanezt a példát hoztam volna.¹ Nemcsak azért, mert talán a karácsony a legtöbbször által jól ismert és átélt példa, hiszen vallásos és nem vallásos, keresztény és nem keresztény családokban is ünneplik. Nemcsak azért, mert jól bemutatható rajta, hogy a hagyományok közötti eltérések létjogosultsága könnyedén elfogadható, még hozzá anélkül, hogy közben a sajátunkat föladván, meg úgy is, hogy egyszerre több hagyományt is tekinthetünk sajátunknak, akár súlyozva közöttük, akár teljes egyensúlyban. Hanem azért is, mert régóta követett csodaszarvasunk szorosabb kapcsolatban áll a karácsonnyal, mint gondolnánk.

Az előző fejezetben kiderült: a hun-szkíta- finn rokonság hosszú éveken át békében megfért egymással, a 19. század közepére viszont jórészt megszűnt ez a kegyelmi állapot. A türelmes időszak kialakulásában jelentős szerepe volt a reformkor liberális tudományfilozófiájának, megszűnéséért pedig egyrészt a szabadságharc leverése utáni elkeseredett bezárkózás, másrészt viszont a magyar nyelvészetben egyre inkább teret nyerő, a korábnál jóval erőszakosabb tudománypolitika okolható. Igaz, az elutasításnak már volt mire építenie, hiszen a 18. században nem indult jól a „finnugor-elmélet” – az az ember érzése, hogy első erőteljesebb megjelenésekor szegény egyszerűen rosszkor volt rossz helyen, és ez az átok később időről időre újult erővel hatott.

Sajnovics fölfedezése ugyanis éppen akkor kapott nagyobb figyelmet, amikor a magyar nemesség egy része legalábbis kezdett ráhangolódni arra, hogy polgárság hiányában maga kezdjen hozzá a modern nemzettelé válás szellemi előzményeinek megteremtéséhez. Az a nemesség, amely történeti tudatának alapja több, mint fél évezrede a hun-magyar rokonság, a keleti származás volt. A nemzetteremtés egyik legfontosabb eleme az anyanyelv kiterjesztése volt olyan nyelvhasználati tartományokra, amelyekben korábban a németet vagy a latint alkalmazták, II. József (1780–1790) németesítő törekvései pedig csak még inkább fölerősítették ezt a mozgalmat: a magyar nemesek, tudósok és lelkes dilettánsok teljes fegyverzetben újítottak nyelvet, írtak verset, tanulmányt, bármit, csak magyarul legyen. 1791-ben megjelent Székér Joakim széles körben olvasott, népszerűsítő történelemkönyve, a *Magyarok eredete*, melyben a hunok és magyarok természetesen azonosak, Attila pedig szerinte sem kegyetlen, sem vad nem volt, igen nagy kár, hogy ilyesmikkel vádolják, holott „ember-szerető volt Ő, kegyes, bő adakozó, és mértékletes; kár, hogy keresztény nem volt”. Losonczi István tankönyvét vitték, mint a cukrot, a tudományos világban Pray munkássága volt az irányadó, és egyik régi szöveg jelent meg a másik után, Anonymus, Kézai, Konsztantinosz, Julianus útjának krónikája pár évtizeden belül nyűgözte le a „régiségek” iránt érdeklődőket. Ebbe a lelkesült hangulatba tapodott bele a „lapp-finn-rokonság” gondolata, és láttuk, hogy Európában akkoriban nem valami hízelgő kép élt a „lappónokról”. Vegyük figyelembe azt is, hogy a kortársak nyilván sokkal inkább ismerték Schlözer nézeteit, mint mi – ő meg nem arról volt híres, hogy a magyarokat különösebben kedvelte volna, és ez

az elfogultság munkáiban is tetten érhető. Ne csodálkozzunk tehát, ha egy Schlözer által is képviselt nézet a nemzetté formálódás közben sokak számára vörös posztóvá vált.

Másrészt a hun rokonság tana egyre szorosabban kapcsolódott a Habsburg-ellenességhez. Emlékezzünk csak, a jezsuita irodalomban Attila már ennek következtében alakult át gaz zsarnokból a sorsát büszkén viselő hőssé. Természetes, hogy amikor kissé csöndesebb időszakok következtek, a magyar nyelv létjogosultságot nyert, lapok indultak, a korábban soha nem látott értelmiségi pezsgés mellett egyre szélesebb tömegekhez jutottak el az új művek, új szavak, új eszmék, akkor enyhült a „lappón-rokonság” körüli hideg hangulat is. Az ellenérzések nem mindenkiben szűntek persze meg, de a korszak nyitottabb és elfogadóbb légköre, a megkezdett polgári átalakulás jócskán tompította az ellentéteket. Csak akkor fagyott meg újra a levegő a finn nyelvrokonság körül, amikor ismét a Habsburg-ellenesség mutatott korábban ismeretlen erőt: a levert szabadságharc után. A Hölgyfutár Regulyalbumot beharangozó sorai és a Kossuth-botrány 1850-ben már ezt a gyökeres változást jelezték.

Így az évtized második feléből már éles támadásokat is lehet idézni. A történész-nyelvtörténész Mátyás Flórián (1818–1904) egész könyvet írt *A magyar nyelv a Finnítési Törekvések ellenében* címmel. Ebben kikérte magának, hogy „Szibéria koldus népeinek” rokonai lennénk, csak mert „a lapp atyafiság megszállá” a magyar tudósokat, és ezt a „borzadást” hirdetik. Egy évvel később, 1858-ban egy Medve Imre nevű szerző Tatár Péter álnéven írt kalendáriumi történeteket a nemzettudatot erősítendő, ezek között volt az is, amelyben annak az abszurditását fejtegeti, hogy Árpád, Bulcsú, Lehel, Csaba mind halzsírral élt volna Finnlandiában és Grönlandiában, s hogy a magyarok népe „A jeges tengernek az ő Czethalával / Grönland jégmedvéje és kövér fókával / Atyafiságban van, s onnan jöttek ide, / Kuttyák által vonott szánkókon télire”. A „költeményből” az is egyértelműen kiderül, mit sérelmez – ugyanazt, amit a testőrírók és mindenki más, aki nem nyelvészeti kérdésként, hanem nemzeti identitás szempontjából élte át az új tanok hatását: „A párducos hősökéből, kik lóháton jártak / buzogánnyal, karddal és kopjával vívtak, / csinál halzsírevő nyomorult törpéket.”

A század közepén nagy változások történtek az Akadémián is. Az irányítás Toldy (Schedel) Ferenc (1805–1875) titoknok kezébe került, hivatali jogain kívül egyre nagyobb informális hatalom összpontosult nála. Jó osztrák és német kapcsolatokkal rendelkezett, főszerepe volt a különböző egyetemi, múzeumi, könyvtári állások odaítélésében, de legnagyobb kedvét abban lelte, hogy a háttérben szervezkedett. Kortársai nem tartották valami fennkölt jellemnek, intrikusnak annál inkább. Toldy, tudjuk, támogatta Reguly útját és gyűjtéseit – a kutató hazatérése után azonban mintha megszűnt volna a korábbi nagy lelkesedés. Toldy egyik kiemelt pártfogoltja ekkor már a szepeségi német családból származó Hunfalvy (Hunsdorfer) Pál (1810–1891) volt, aki Toldy hatására cserélte föl a jogi pályát a bölcsészettel, 1849–1850-ben

kezdt finnül tanulni, és 1851-ben Toldy segédletével kinevezést kapott az Akadémia könyvtárába. Hamarosan kiderült, hogy a figyelmét a szervezésre irányító Toldy Hunfalvyban megtalálta emberét. Hunfalvy lényegében egy személyben szervezte meg a finnugrisztikát: a korábbi, egyáltalán nem jelentéktelen kutatásokat – fogalmazzunk így – ügyesen fölhasználta, és nem csekély hivatalos segédlettel új intézményeket hozott létre. A finnugrista Domokos Péter karcosabb megfogalmazásában „valósággal kiütötte a tudományos életből az öreg Kállayt, [...] és] úgyszólván beleült Reguly hagyatékába”.²

Hunfalvy hívta Magyarországra a frissen doktorált német Josef Budenzet (1836–1892) 1858-ban Göttingenből, ahol Budenz elsősorban indoeurópai nyelvek kapcsolatait tanulmányozta, mindazzal az új módszertani háttérrel, amelyet akkorra az összehasonlító nyelvtörténészek kidolgoztak. Kíváncsiságból kezdett magyarul tanulni, s mivel azt olvasta, hogy a magyart az ugor, a török és a mongol nyelvekkel hozták kapcsolatba, hát elkezdett az ural-altajinak nevezett nyelvcsaláddal foglalkozni. A fiatal Budenz két évi gimnáziumi tanárkodás után Hunfalvy segítségével nemcsak az akadémiai könyvtár segédkönyvtárosa lett, hanem – huszonöt évesen, még minden tudományos eredmény nélkül – az Akadémia levelező tagja is. Hunfalvytól azt a feladatot kapta, hogy teremtsen meg a korszerű nyelvészeti alapokon nyugvó magyarországi finnugrisztikát, ezt becsületesen teljesítette. 1868-tól tanított a pesti egyetemen, 1872-ben, Toldy rektorsága alatt, az ő és Hunfalvy javaslatára új tanszéket is szervezhetett az ural-altaji nyelvek tanulmányozására – mivel akkoriban minden komoly nyelvész készpénznek vette az urali és altaji nyelvek rokonságát, a tanszéket természetesen erre hozták létre. Budenz ekkortól már elsősorban a magyar és a finnugor nyelvek szókincsbeli és nyelvtani sajátosságaival foglalkozott, nem vetette azonban teljesen el a török kapcsolatokat sem – korábban pedig olyannyira nem, hogy egyetértett a „törökpártinak” címkézett Vámbéry Árminnal abban, hogy a magyar a török és a finnugor nyelvekkel is rokonságban áll. Így hát emberileg tökéletesen érthető volt Vámbéry megbántottsága, amikor Budenz elég keményen dorongolta le e nézete kifejtéséért.

De hogy is van ezzel a sokat emlegetett törökpártisággal? Az ugor-török háborúként elhíresült – azt nem mondanám, hogy egészében, de részben tudományos – hadakozás a magyar nyelvtudomány történetének egyik leg-szélesebb körben ismeretes vitája, s minthogy iskolában is tanítják, többnyire meglehetősen leegyszerűsített sémákat ismerünk róla. Valami olyasmit, hogy Hunfalvy és Budenz, a finnugor nyelvrokonság apostolai a fölvilágosult tudományosságot képviselték a dilettáns Vámbéryval szemben, aki a magyarokat töröknek tartotta, pusztán azért, mert nem smakkolt neki a halzsíros atyafiság. A nagyközönség Vámbéryt támogatta, mert szintén nem viselte jól a halszagot, a tömegek szívesebben ücsörögtek továbbra is a nemzeti árnyalakokkal teli dohos hagyományban, s nem engedték beragyogni a szellem napvilágát az ország ablakán. Ez, legalábbis valami ilyesmi a mítosz.

Tapintatosan kimarad belőle, hogy Hunfalvy jóideig a hun-szkita rokonn-

ság lelkes híve volt, és 1856-ban még úgy vélte, az indoeurópai, a sémi és az altaji „nyelv-fajokhoz” közel áll a dakota. Kimarad, hogy egyébként csöppet sem volt az az áldozat típus, hatalmas öntudattal rontott neki Czuczor és Fogarasi – valóban egészen más nyelvszemlélet alapján összeszerkesztett – nagyszótárának is. Nem nagyon szokás emlegetni, hogy nemcsak a Vámbéry oldalán hadba szálló publicisták nem fékeztek tollukat, a „finnpártiak” vita-stílusát sem igen tanítják konfliktuskezelő programokon. A „nem kell nekünk halzsíros atyafiság” szlogent valójában nem a finnugor rokonság elutasítói fogalmazták meg így, hanem a finnugristák jellemezték vele ellenfeleiket. Igaz, nem előzmény nélkül: szárított hal, halszag korábban is volt a gúnyiratokban, és Joseph Hager már 1793-ban azzal feddte meg a magyarokat, hogy csak a dicső ősoket keresik a hunokban, pedig lám, a németek sem tagadják meg germánységüket a „bálnaszírral és fókabőrrel kereskedő” izlandiak miatt. Vámbéry viszont végképp nem vádolható azzal, hogy csak az előkelő származás miatt föltételezett szoros török kapcsolatokat, hiszen maga írta, hogy némelyek „kicsinyes és gyerekes nemzeti hiúságból” becsülik többre az ázsiai rokonságot a finnugornál.

Szintén elmarad annak megemlézése, hogy Vámbéry turkológiai munkálkodását egyáltalán nem kismemesi nemzeti nosztalgia motiválta, hanem a magyarság eredetének vizsgálata. Igazságtalan az is, hogy a 19. századi „török rokonság” elméletét a délibábosként számontartott vélemények között szokás emlegetni, teljesen félrevezetve ezzel az olvasókat – hiszen Vámbéry nem volt dilettáns. Mások voltak a nézetei, mint Budenznek (legalábbis egy idő után), voltak téves etimológiái (voltak Hunfalvynak és Budenznek is, és Vámbérynek is voltak jók), de ettől még Vámbéry nem rosszabb tudós volt, mint Budenz vagy pláne Hunfalvy, csak mást ismert föl jobban: a nyelv társadalmi és történeti beágyazottságára például összemérhetetlenül érzékenyebb volt, mint a másik két kutató. Hunfalvy soha nem mondott le arról, hogy nép és nyelv eredete és története azonos. 1883-ban írta: „a nemzetek ethnikai eredetét az illető nyelv eredetével egynek kell tartani. Úgyde a nyelv támadására [kialakulására] egy helyet kell elfogadni, a hol idegen hatásoktól menten és csak rokon hatásoktól környezve, határozott, többé el nem mosódható jellemre fejlődhetett.”³ Vámbéry rég túllépett ezen a fenntarthatatlan nézeten, mert pontosan látta, hogy a nép kialakulása folyamat, és a nyelv folytonosságától függetlenül etnikai keveredéssel jár. Bírálta is ezért Hunfalvyt, joggal: mai tudásunk felől visszanézve ez a szűznemzéssel generált nyelvkeletkezés csacskább állítás, mint amiket Vámbéry megfogalmazott a török és a magyar szoros kapcsolatáról.

Ki is volt hát Vámbéry Ármin (1832–1913)? Wamberger Hermann néven született Szentgyörgyön, szegény zsidó családban. Születése után alig valamivel apja meghalt, anyja pedig Dunaszerdahelyre ment újra férjhez, Vámbéry valójában ezt tekintette szülővárosának. A fél lábára béna, de nagyon éleseszű kisfiú úgy próbált családjának segíteni, ahogyan tudott: piócákat gyűjtött, tíz éves korától aztán már házitanítóként is alkalmazták.

A gimnáziumot a hatodik osztály után ott kényszerült hagyni, hogy pénzt kereshessen, továbbra is házitanító volt – de közben szüntelenül olvasott, és egészen korán fölkellették a figyelmét a nyelvek, az európai nyelvek mellett törökül kezdett tanulni. Már nemcsak törökül, perzsául is kiválóan beszélt, mikor 1857-ben az Eötvös József segítségével kapott támogatásból eljutott Isztambulba – ott azzal kereste kenyerét, hogy írástudatlan embereknek tartott felolvasásokat, aztán Hüszein Dáim pasa házában lett tanító, tőle kapta a *Resid effendi* nevet, és a legelőkelőbb török körökbe nyert bebocsátást, még a szultánt is megismerhette. Isztambuli évei alatt török-német szótárt szerkesztett, de elsősorban a magyar nyelv és nép eredete foglalkoztatta. Mint később visszaemlékezett:

„Az oszmánok írott és népnyelve közt levő eltérésekből indulva ki, hittem és reméltem, hogy az Oxuson túl élő pusztai és városi lakók beszédében föllelem a nyelvnek olyan elemeit, melyek határozottabb hasonlatosságot és rokonságot mutatnak a magyarok nyelvével, s hogy ennek következtében fontos felfedezéseket tehetek, és jelentékeny módon hozzájárulhatok eredetünk kérdésének tisztázásához.”⁴

1862-ben indult végül útnak, szinte támogatás nélkül. Teheránban vesztegelnie kellett – ekkor jutott el Perszeopoliszba, a Dareiosz által megálmodott városba, ott véste rá az ókori romokra, hogy „Éljen a magyar!” 1863-ban, dervisnek öltözve kelt végre útra, egy Mekkából hazatérő kelet-turkesztáni zarándokcsoporthoz csatlakozott. 10 hónapig járta Turkesztán városait, gyalog, tevéen, öszvéren – és állandó életveszélyben, hiszen ha rájöttek volna, hogy európai, valószínűleg arra a sorsra jutott volna, mint azok, akiket „fekete kútba”, azaz kullancsokkal teli verembe löktek, vagy akiknek a buharai emír palotája előtt vágták el a torkát. Ez az emír önkényuralmát elszenvedni kénytelen helyiekkel is megeshetett, de az európaiak esetében sokszor annyi is elég vétek volt, hogy Nyugatról jöttek. Vámbérynak tehát a szó legszorosabb értelmében volt létszükséglet a magasfokú nyelv- és szokásismeret – mindkettőnek birtokában is volt. A kolduló dervisnek öltözött magyar kutató útja kiemelkedően fontos volt az akkor még szinte érintetlen turkesztáni török szokások, társadalom leírása szempontjából.

A hírhedt vitasorozat előzménye az volt, hogy Vámbéry *A magyar és török-tatár nyelvekbeni szóegyeztetések* című, 1869-ben megjelent munkájáról Budenz meglehetősen élehangú kritikát írt 1871-ben. Ebben a munkában Vámbéry még úgy vélte, hogy a magyar gyökere finnugor, rokonsága a törökkel későbbi. Kétségtelen, hogy voltak téves szóegyeztetései, nem mindig tartotta be azokat a szigorú szabályokat, amelyeket a német iskola az etimológiák készítésében akkoriban már megkövetelt, de mindez nem indokolta a személyeskedést, ráadásul Vámbéry úgy tudta, Budenczcel azonos nézetek vannak. 1882-ben aztán megjelent *A magyarok eredete*, ebben már elsődlegesen töröknek, másodlagosan finnugornak tekintette a magyar nyelvet és népet, és innentől fogva terjedt ki és vadult el igazából a vita, ekkor kapcsolódtak be mások is a pengeváltásokba.

Az utókor által jól ismert, főntebb kissé kontúrozva ismertetett mítoszt a győztes iskola képviselői szerkesztették, s azzal nincs is baj, hogy mindezt a maguk nézőpontjából tették, mert honnan máshonnan, csak ne tévesszük össze ezt a saját krónikát a tárgyszerű elemzéssel. Ne hagyjuk említetlenül, mint oly sokszor történik, hogy Vámbéry 1895-ben kiadott *A magyarság keletkezése*, illetve utolsó, már csak halála után megjelent, *A magyarság bölcsőjénél* című könyvében visszatért eredeti nézetéhez: a magyar nyelv törzse, nyelvtana túlnyomórészt finnugor, szókincse viszont nagymértékben török, annak következtében, hogy a magyar keveréknép, de a kiformalódó új nép uralkodó etnikuma a török volt. Fölhívta a figyelmet arra is, hogy csak nyelvi, s ne etnikai rokonságról beszéljünk, hiszen a magyar, miként Európa valamennyi népe, több etnikum keveredéséből jött létre. Összegzése pedig (*A honfoglaló magyar nép élete* című fejezet végén idéztem) lényegében ma is helytálló.

A Vámbéry–Budenz-vita egyoldalú, ráadásul ugor-török *háborúnak* titulált bemutatása egyébként nemcsak Vámbéryt illetően torzít negatívan (és Hunfalvyt meg Budenzet illetően pozitívan), de elfedi azt is, hogy a finnugor nyelvekkel, népekkel foglalkozók, s azok, akik a finnugor nyelvrokonság elfogadása mellett a török nyelvi, kulturális és etnikai kapcsolatokra voltak inkább kíváncsiak, egyáltalán nem két egymást ágyúzó szekértáborként rendezkedtek be. Jankó János (1868–1902) a századfordulón Zichy Jenő (1837–1906) harmadik ázsiai expedíciójához csatlakozva gyűjtött értékes osztják néprajzi anyagot, a régi magyar hiedelemvilág rekonstruálásában nem lehetett lemondani sem az uráli, sem a török népek recens anyagának összehasonlító bemutatásáról, Bartók és Kodály a népzene gyökereinek kutatásában járt el ugyanígy. Voltak persze, akik nemzeti büszkeségből hevesen tiltakoztak a magyar nyelv finnugor kapcsolatai ellen, a nagyközönség túlnyomó része azonban minden ellenségeskedés nélkül olvasta azokat a finnekről szóló cikkeket, amelyek a *Kalevala* összeállításának százötvenedik évfordulóját ünnepelték. A magyar nyelv finnugor mivoltának elfogadását már a nemzetet megroppantó trianoni diktátum sem érintette olyan mértékben, mint korábban a szabadságharc leverése, sőt, a húszas-harmincas években bontakozott ki a magyar-finn-észt kapcsolatépítés, egyházak, cserkész szövetségek, tudományos kutatók között, ebben az időben váltak rendszeressé a mindig másik fővárosban megrendezett finnugor kongresszusok. Ezzel szemben voltak, akiket annyira elragadott a vita-háború metaforája, hogy valóban „győztesként” viselkedtek, mintha most megfizetnének a korábbi sok hányattatásért. Domokos Péter írja a 20. század első évtizedeiről: „A finnugrisztika képviselői nem hajlandók már kimozdulni tudományuk ’szentelt (s biztonságos) csarnokából’, egymásnak szóló folyóirat-publikációikban élik ki magukat; kialakuló probléma- és életidegenségük nem ritkán egykori híveiket (tanítványaikat) is szembefordítja velük.”⁵

Annak a változásnak, amely az 1920-as években a magyarság eredetének megítélésében végbement, sem a tudományhoz, sem a Vámbéry-Budenz

vita szellemi örökségéhez nem volt köze: a turanizmus szélsőségesé válásának kizárólag politikai okai voltak. Schmidt József 1925-ben írt, csaknem mindenki által idézett – úgyhogy elhagyhatatlan – jellemzése szerint: „Büszkébb szárnyalású gondolat-sas aligha kelt ki valaha szerényebb tojásból. Mert a turanizmus úgyszólván semmiből jött létre, illetőleg olyan fogalmakból és nézetekből alakult ki, melyeknek vékony polyvájában csak elvétve akad egy-egy búza szemecskéje – nem az igazságnak, hanem a halvány lehetőségnek. Másképpen és más képpel: a turanizmus egy aristophanesi Nephelokokkygia, egy levegőbe épített felhőkakukkvár, amelynek építőmestere a fantázia, palléra a dilettantizmus, anyaga halva született gondolatok, bebizonyítatlan és bebizonyíthatatlan föltevések, mondák és mesék, amelyek sokkal messzebb esnek a valóságtól és az igazságtól, mint Makó Jeruzsálemtől.”⁶

De még mielőtt ilyen csúful végezte volna, a „turáni népek” koncepciója nagy utat járt be. Turáni nyelvekről már a *Magyarvár* kapcsán megismert Julius Klaproth, az orientalisztika egyik módszertani megújítója is beszélt 1802-ben, Rasmus Rask 1836-ban szintén használta, szintén nomád népek nyelvére vonatkoztatva; magyar forrásokban első ismert említése a politikus, muzeológus Pulszky Ferencről való, 1839-ből. Az elnevezés maga a zoroasztriánusok szent könyvéből, az Avestából ismeretes, a perzsa király Túr nevű, testvérgyilkos fiáról kapták nevüket azok a nomád népek, amelyek északról gonoszul zargatták a letelepedett árjákat. Az európai köztudatba Abul Gázi a törökök családfájáról szóló, 17. századi munkájának, a *Sedzsere-i Türk*-nek a megismerésekor került, és egyértelműen földrajzi területet jelölt, népekre csak később vonatkoztatták. Valódi nyelvészeti karrierjét 1847-ben kezdte ez a terminus, Max Müllernek köszönhetően. A szálak itt is Göttingenbe vezetnek: a *turáni* elnevezést Christian Bunsen (1770–1835), a kémikus Robert Bunsen apja, a göttingeni egyetem főkönyvtárosa, a modern nyelvek professzora használta azokra a nomád népekre és nyelvekre, amelyek sem az indoeurópai, sem a sémi csoportba nem tartoztak. Bunsen úgy vélte, hogy a „turániság” valójában kaotikus társadalmi és nyelvi állapot, melyből a fejlettebb letelepedett állam, illetve rendezettebb nyelv kialakul. Ő a turáni mintapéldájaként a baszkot említette, Max Müller azonban már a magyart. Az orientalista Müller (1823–1900) Bunsen kérésére fogott hozzá a turáni nyelvek fogalmának kidolgozásához, és sok mindent meg is tartott Bunsen elképzeléseiből: továbbra is fejletlenebb nyelveknek tartotta a turáni nyelveket, közös sajátosságuknak pedig a toldalékolást és a hangrendi illeszkedést tekintette. Ezzel teljesen eltüntette a földrajzi értelmezésnek még a nyomait is, viszont szélesre tárta a kaput mindenféle nyelv turánivá tétele előtt: később nemcsak toldalékoló, hanem vegyes egzotikus nyelveket is soroltak ide, a finnugor, török, mongol, tunguz nyelvek mellett többek között a japánt, koreait, tamilt, maorit, tahitit, hottentottát, grönlandi eszkimót. Ennél aztán volt szűkebb, valóban nyelvészeti, és tágabb, lelkesültség táplálta értelmezése, mindenesetre elterjedt gyakorlat volt a nyelvek egy részét turá-

ninak nevezni.

A turániság gondolata persze gyorsan elérte a magyar közgondolkodást, már csak azért is, mert a hun rokonságot komolyan már senki nem képviselte, az azt helyettesítő törököt sem lehetett már olyan lelkesedéssel hirdetni, mint akár egy-két évtizeddel korábban, a turáni dobozába viszont lényegében mindent be lehetett tuszkolni a finnugor mellé, törököt, japánt, hunt és szkítát. Éppen ez a sokféleség jelent meg a század elején Zempléni Árpád (1865–1919) *Turáni dalok* című kötetében (1910), amelyben az említett népek békésen megfértek egymással, és nem mellékes, hogy Zempléni a finnugor népek ősmondáit ugyanolyan odaadással verselte meg, mintha Attiláról írt volna himnuszt. De még Kozma Andor (1861–1933) 1922-ben írt *Turán* című eposzában is három fia van Túrnak, minden turánok első ős nagyúr atyjának: Hunor, Magor és Som – ez utóbbi a finnek önelnevezésének alapjául s egyben a nyelvük neveként szolgáló *suomi*-nak kétségtelenül szellemes Túr-fivá változtatása. Másrészt megvolt a későbbi célok mindkét előzménye: az is, hogy a Keletet kell megismertetni a Nyugattal, s az is, hogy a nyugati eszméket kell közvetíteni a Kelet felé. Rát Mátyás már a 18. század végén arról elmélkedett, hogy a magyarok küldetése a keleti nyelvek és kultúrák megismerése, értékeik közvetítése Nyugatra. Egy évszázaddal később, 1883-ban Kállay Benjámín, a Monarchia pénzügyminisztere már arról beszélt, hogy a keleti elszigeteltség oldásában a magyaroknak kell vezérszerpet játszaniuk.

Amikor 1910-ben a *Turáni Társaság* (*Magyar Ázsia Társaság*) megalakult, alapítója, Paikert Alajos (1866–1948) a brit *Asiatic Society* mintáját akarta követni, ezért a társaság céljaként a következőket fogalmazta meg: „az ázsiai és velünk rokon európai népek tudományát, művészetét és közgazdaságát tanulmányozni, ismertetni, fejleszteni és a magyar érdekekkel összhangba hozni [...] A társaság altruisztikus irányú, működéséből kizárja a politikát.”⁷ Az elnökségben a földrajztudós Cholnoky Jenő (1870–1950) mellett ott volt Vámbéry, a hebraista-arabista Goldziher Ignác (1850–1921), Teleki Pál (1879–1941), aki akkor még elsősorban földrajztudós volt, politikusi karrierjét egyébként is éppen szüneteltette egy időre, valamint Károlyi Mihály (1875–1955), aki ugyan képviselő volt 1910-ben, de a társaságba inkább azért került, mert ő volt az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnöke. (Ami azt illeti, ilyen elnökséggel kifejezetten tiszteletreméltó törekvés volt a politika kizárása – másrészt igen tanulságos végiggondolni, hogy tíz évvel később mi mindenben voltak túl az elnökség egyes tagjai...) 1913-ban indult a *Turán*, a társaság folyóirata, bevezetőjében Teleki Pál foglalta össze igen tömören a célt: „Keletre magyar! Nemzeti, tudományos és gazdasági téren keletre!”⁸ – és mentek is keletre, a társaság a piacok és nyersanyaglelőhelyek földértése végett expedíciókat szervezett Kisázsiaiba, a Kaszpi-tengerhez, a Kaukázusba és az Aralhoz, s ezeknek az utaknak az eredményeképp jelentős néprajzi anyagot gyűjtöttek. A gazdasági expanziót német, holland, belga mintára képzelték el, a háború pedig csak részlegesen alakította át a társaság

működését. A küldetéstudat egyre erősödött, Paikert már arról írt, hogy „a magyar nemzet nagy és fényes jövő előtt áll és bizonyos, hogy a germánság és a szlávság fénykora után a turánság virágzása következik”, s hogy a magyarok feladata, hogy a turánság nyugati képviselőiként „a hatszáz milliós turánságnak szellemi és gazdasági vezére” legyen.⁹ A Turáni Társaság nevet változtatott, *Magyar Keleti Kultúrközpont* vált belőle, és azt tervezték, hogy a török iskolák bezárása miatt elfoglaltság nélkül maradt anatóliai gyerekeket hoznak az Alföldre cselédnek. A háború alatt fölerősödött dilettantizmustól 1918-ban Teleki Pál igyekezett megszabadítani a Túránt, kérészetű kis sikekkel. 1920-ban már elkerülhetetlenné vált a szakadás: Teleki elnökletével a tudományos keletkutatás művelésére megalakult a Kőrösi Csoma Társaság.

1920 a polarizálódás éve más értelemben is: ekkor alakult a *Magyar Turán Szövetség*, nagyvezérévé Cholnokyt tették meg, s programjuk bizony már jelentősen eltért a Turáni Társaság eredeti célkitűztésétől: a küldetéstudatból erős nyugatellenesség lett, a magyarok feladatának pedig azt tartották, hogy keresztény alapon erősítsék a faji gondolatot, s a „fajiság tudatának kifejlesztésével” megerősítsék a magyarság „erkölcsi és anyagi alapját”. A Turáni Társaság is folytatta működését, valahol a Szövetség és a Kőrösi Csoma Társaság között: Finn-észt, illetve Török Intézetet működtettek, népszerűsítő előadás-sorozatot szerveztek, és török fiatalokat hoztak tanulni Magyarországra. 1923-ban Cholnoky visszatért az anyaszervezetbe – ez igazából már nem Cholnoky, hanem Móra Ferenc miatt érdemel említést: a maga képszerűségével mutatta be, hogy ez esetben a turáni valóban a kaotikus viszonyok szinonimája volt, és írása általános korrajzként is érzékletes:

„Arról van szó, hogy a turáni mezőkre beütött az ördög, akinek bizony hamarjában nem tudjuk a turáni titulását, de lehet, hogy destrukciónak hívják. Ennek azonban ellentmond az, hogy pofozkodások és revolverhez kapkodások történtek az ösgyűlésen és az ak-sakálók tanácsában, amik köztudomás szerint inkább konstruktív tünetek. A dologra majd csak akkor derül igazán világosság, ha a Menyhért nevű turán dalos nemzeti eposzt fog szerkeszteni a gyászos testvérharcról, amelynek során Cholnoky nagyvezért lepocskondiázta a tulajdon alvezére, Mihálovics László tanár úr – a legtipikusabb turáni név –, és igazi keleti stílusban köpködték le egymást a törzsfőnökök, a szövetségnagyok, a Karkhászok, a vérbölcsek, a horda-bánok, a gyulák, a táltosok és a turán nemzet többi alelölülői. [...] Mi az a Turáni Szövetség? Egy darabig tudós társaságnak látszott, noha akadtak bátor emberek már egy esztendővel ezelőtt is, akik ki merték mondani, hogy amit most nálunk turanizmusnak hívnak, az nem tudomány, hanem egyenesen tudománytalan dolog. [...] Az utóbbi időkben turánjaink szervezete egyre jobban a fajvédelmi alakulás jellegét vette fel, s mint Cholnoky nagyvezér egyik nyilatkozatában olvassuk, e minőségében szép eredményeket is ért el a földművelő magyarság körében.”¹⁰

Valóban, ebben az időben a szövetségben már igazán nagyot mertek álmodni: hogy a turániak megvalósítják majd Attila és Dzsingisz világuralmi terveit. A „turáni” már nem földrajzi, nem nyelvi, de nem is kulturális fogalom, hanem vérrokonságot értettek rajta, ezért aztán koponya- és vércsoportvizsgálatoktól reméltek eredményt a „turániak” meghatározásához,

egy kisebb csoport a kereszténységet is elvetve tért volna vissza a pogány hagyományokhoz. Végül aztán Zsuffa Sándor 1942-ben eljutott oda, hogy a magyarok nem turánok, nem is finnugorok, hanem félárjak és félturániak, nyelvünk pedig kivételes, mert a világ csaknem valamennyi nyelvével rokon – s ekkor már él a jelszó is: előre a közös japán-magyar határért...

A 2. világháború után a „finnugrizmus-ellenesség” – szoros testvériségben a magyar-sumerológiával és mindenféle egyéb, alternatívként beállított nyelvrokonítási próbálkozással – az emigráció egy részének divatos magyarság-kifejezése lett. S mivel erőteljes kommunizmus-ellenességgel is párosult, a hóbortos magyarság-elméletek elutasítását könnyű volt a politikai helyzetre kenni. Egyébként is szép hosszú hagyománya volt már annak, hogy a magyar nyelv finnugor nyelvcsaládba sorolását magyarságellenes összeesküvésnek állították be. Hunfalvy maga írta meg 1883-ban, hogy 1856-ban egy akadémiai tag elmondása szerint egy másik akadémikus azt híresztelte, hogy Hunfalvyt az osztrák kormány vesztegette meg: rongta le a nemzet hitelét a finnugor rokonsággal. Láttuk, már Kossuthnak is tulajdonítottak hasonlót, és azt is tudjuk, hogy a hun származás hangsúlyozása szintén sokáig a Habsburg-ellenesség kifejezése volt.

Az utóbbi évtizedekben aztán aprólékosan kidolgozták, mikor hogyan esküdtek össze a nagyhatalmak, hogy a finnugorság ármányával romba döntse a magyar nemzetet. Az egészet a magyargyűlölő Schlözer ötlötte ki, aztán a Bach-korszakban német tudósok, Hunfalvy és Budenz erőltették a finnugor tanokat, Reguly is csak azért utazhatott két évvel a bukott szabadságharc után kormányútlevelemmel Oroszországba, mert ügynök volt. Széles körben terjed egy idézet, amelyet Trefort Ágostontól származtatnak, s amely szerint ő maga jelentette volna ki, hogy a magyar államérdeket kell néznie, ezért aztán csak a finnugor rokonság képviselőit fogja támogatni, mert az európai rokonság jobbat tesz megítélésünknek, mint az ázsiai. Egy szerző szerint 1884 és 1916 között pedig óriási pénzekért dolgozták ki jónéhány finnugor nyelv grammatikáját, szótárát, gyártottak hamis néprajzi leírásokat. Általánosan hangoztatott vélemény, hogy a kommunista időkben a Szovjetunió népeivel kellett kimutatni a rokonságot, a közelmúltban pedig hiába voltak olyanok, akik fölismerték az igaz utat, egzisztenciális okokból nem merték közzétenni valódi nézeteiket.

Nincs mit tagadni azon, hogy Schlözert megnyilvánulásai nem a magyar kultúra csodálójának mutatják, meglehetősen előítéletesen vélekedett a magyarokról. Azt sem tagadja senki, hogy Toldy, Hunfalvy és Budenz németek voltak – de önmagában ez nem jelent semmit, másrészt Sajnovics, Gyarmathi és Kállay nem voltak azok. Reguly sem, aki 1851-ben rég itthon volt, hiszen a szabadságharcot megelőző években végezte volgai és szibériai kutatásait. Az említett állítólagos Trefort-idézetnek pedig sehol nem lelhető föl a forrása, nagy az esély rá, hogy azért, mert soha nem mondott ilyet.¹¹ Azok között pedig, akiket a busás fizetségért finnugor anyagot hamisítóként soroltak föl, van olyan, aki 1884-ben 16 éve halott volt, és van olyan, aki még 1916-ban is

mindössze harmadik születésnapján volt túl. A Szovjetunióba, ha egyáltalán, akkor csak nagyon korlátozott lehetőségekkel utazhattak magyar nyelvészek, régészek, néprajzosok, és különben is, tele volt török népekkel is, nemcsak uráliakkal. Ha a közelmúltra nézve elfogadnánk az egzisztenciális félelem teóriáját, akkor azt is meg kellene kérdeznünk, hogy a világ szabad részein ki és mivel zsarolta bele a nyelvészeket abba, hogy a magyart uráli nyelvnek tartsák.

A finnugor-alapú hazaárulózás a konzervatív beállítottságú finnugrista nyelvészeket hozza a legkényelmetlenebb helyzetbe: természetesen nem tagadhatják meg hivatásukat, és becsületükre legyen mondva, nemhogy nem tesznek ilyesmit, de kifejezetten harcosan szállnak szembe a dilettantizmusal. Így azonban maguk is kénytelenek megtapasztalni, milyen az, ha legtisztább hittel vallott meggyőződésük miatt mások kétségbe vonják nemzeti elkötelezettségüket. Ez azért különösen pikáns, mert nem egyszer éppen a hazaárulózós nyelvészkedők ellenében írott cikkeiben ők maguk is megkérdőjelezik a baloldali és liberális „kozmpoliták” magyarságának minőségét. Mindannyian pontosan tudják, hogy ami ellen harcolnak, az jobbról jön – mégis elsősorban a liberalizmust kárhozzatják a fennálló állapotokért, lényegében ugyanazt a retorikát alkalmazva, amelyet egyébként a finnugrászozó szélsőjobb is követ. Honti László azzal magyarázza, hogy a média kíváncsibb a blódségekre, mint a tudományra, hogy „a szellemi gagyizók a tudományok iránti érdeklődést is a legromlottabb liberális eszmerendszert propagáló, de immáron szerencsére kifulladt 'Való Világ' alpári ízlésvilága felé terelgetik”.¹² Rédei Károly azt fejtegette 1998-ban, hogy „elgondolkozhatunk azon, hogy a legkülönbözőbb, és egymásnak nem egyszer homlokegyenest ellentmondó nyelveredeztetési és őstörténeti agyszülemények – noha bizonyos ellenzéki körök támogatását élvezik – voltaképpen a sok vonatkozásban nemzetellenes liberalizmus malmára hajtják a vizet. Az etruszokkal, szkítákkal (szittyákkal), hunokkal, törökökkel, sumerokkal való rokonítás – hogy csupán a legdivatosabbakat említsem ... olyan tömény eszterelenség, ami csak zűrzavart kelthet a tájékozatlan vagy kevésbé tájékozott fejekben. Ez a kaosz viszont gyökértelenségérzést, identitásvesztést, nemzetietlenné válást idézhet elő.”¹³

A liberalizmus szabadosságként, anarchizmusként, nihilizmusként és bármi egyéb, de föltétlenül negatív előjelű izmusként való értelmezése nem ritka, és nem ártana elgondolkodni azon, hogy ebben az értelmezésben mennyi az előítélet, a félreértés, a leegyszerűsítés az egyik oldalon, s hogy a másik oldalon viszont milyen megnyilvánulások, viselkedésmódok, szemléletek, akár ideológiák járultak hozzá ahhoz, hogy ez az értelmezés ilyen elterjedtté válhatott. Ez most itt nem dolgozunk, mindenesetre az itt idézett, nem kifejezetten béketeremtő hangvételű kijelentések tartalmát szelídebben és egyoldalú vádaskodás nélkül is meg lehet fogalmazni, és úgy már érdemes eltöprengeni rajta – az első fejezetben épp egy ilyen kiegyensúlyozott változatból, Vásáry István kijelentésétől indultunk el mi is.

Térjünk is át a másik oldal – most a nyelvrokonságot illetően másik oldal –felelősségére. Mítoszteremtés és túlzások a finnugor rokonság kutatása közben is születtek. Arról esett már szó, hogy Sajnovicstól, Gyarmathitól vagy Hunfalvytól csakis azokat a kijelentéseket szokás idézni, amelyekkel a finnugor rokonságot támasztották alá, nyoma sincs se kínainak, se napkeleti nyelveknek, se szkítának meg hunnak, se téves szóegyeztetéseknek, pedig műveikben ezek is szerepeltek. Beszéltünk az ugor-török „háborúról” is, amit már eleve így nevezni sem szerencsés, feketefehérre egyszerűsíteni pedig a valóság súlyos eltorzítása.

A kommunista évtizedekben nemcsak a turanista harsogás emléke miatt jártak rossz idők a hunokra: Sztálin egyik beszédében a németeket éppúgy a hunokhoz hasonlította, mint a franciák tették II. Vilmos emlékezetes „buzdító” beszédétől kezdve. Akkor már nem volt senki, aki komolyan vette volna föl a magyar-hun rokonságot, de sokan a közgondolkodásban a hunt bizonyos értelemben helyettesítő török kapcsolatokra is gyanakvással néztek. Ez a jelenség ma sem ismeretlen, érintettük ezt is a kötet elején, vannak (többségükben nem uralista, hanem magyar nyelvtörténész, régész, történész kutatók), akik az dogmatizmusig viszik az uráli nyelvrokonság elméletét, és tagadják minden más jelentős nyelvi hatás lehetőségét, még akkor is, ha a kulturális hatásokat jól ismerik. A magyar tudományos élet néhány fölkezt szereplője, egyfajta visszacsapásként, „nem szereti”, hogy a magyar nyelvben „túl sok” török eredetű kölcsönszót mutatnak ki turkológus kollégái. Más egy nagyvonalú „én nem hiszem, hogy így volt” mondattal vonja kétségbe, hogy a magyarságnak legalábbis egy része kétnyelvű volt a honfoglalás előtt, a szimpla tény, hogy kiterjedt kétnyelvűség nélkül nem lehetséges olyan mérvű hatás, amelyet a török gyakorolt a magyarra, nem mindenkit térít el „hitétől”. Végképp nem nevezhető tudományos hozzáállásnak, ha a magyar szavak eredetének meghatározásában az az alapelv érvényesül, hogy ha egy szónak többféle, egyaránt lehetséges származtatása van, akkor a finnugor etimológia „elsőbbséget élvez”.

Szintén Domokos rója föl kutatóelődeinek, hogy nem voltak elég érzékenyek: „Hiába győzedelmeskedett a finnugor tanítás, nyert katedrát, csatát a török tábor ellen, látványos diadalával, elismertetésével valamit (amit korábban sem nyert még el: szimpátiát, érdeklődést) igen hosszú időre el is veszített. Végképp ’elszakadt a tömegektől’, meglehetősen egyoldalú, elzárkózó, helyenként agresszív tudománnyá vált.”¹⁴ Az utóbbi évtizedekben sokat változott a kezdeti értetlenség és visszahúzódság: egyre-másra jelennek meg az ismeretterjesztő munkák, mesegyűjtemények, költészeti antológiák, sorozat a finn szépirodalom megismertetésére, az uráli és finnugor nyelveket beszélő népek hiedelemvilága szerves része a néprajzi gyűjteményeknek és így tovább. Ha valami hozhat enyhülést az újabbban újra egyre erősödő kételkedésben, akkor sokkal inkább az ilyen néprajzi, antropológiai, az uráli nyelveket beszélő népek mai helyzetét bemutató kötetek, mint a száraz s főként szigorú, nem ritkán türelmetlen nyelvészeti fejtegetések. Nem vélet-

len, hogy a finnugor nyelveket beszélő népek mitológiája és irodalma váltott ki elsőként érdeklődést, még azokból is, akik egyébként nem fogadták el a magyar nyelv finnugor eredetét: többek között Kölcsey is közéjük tartozott. A Kalevala azonnal lelkes fogadtatásban részesült, nem föltétlenül a „rokonság”, sokkal inkább irodalmi értéke miatt – a 20. században pedig csak fokozódott ez a rajongás, Vikár Béla nemcsak lefordította az eposzt, hanem saját „kalevalás” verseket is írt, Kodolányi János buzgó híve volt a finnugor örökségnek és regényeiben népszerűsíteni is próbálta, s több más író, költő is kedvelte, használta a finnugor népköltészet formáit. Kevesen tudják, hogy József Attila nem a nyelvészt utálta Horger Antalban, hanem a dékánt: a nyelvészettel olyannyira semmi baja nem volt, hogy Mészöly Gedeon nyelvtörténeti és finnugor kurzusait nagy kedvvel látogatta, sőt diák-társaival együtt el-elkísérte a professzort sétáira, s közben nyelvtörténetről beszélgettek. A Kalevalát szintén nagy becsben tartotta, a Vogul medvéneket pedig rendszeresen olvassza, nem egy versének formai megoldásait a vogul népdalok ihlették.

Azt azonban ne várjuk, hogy a finnugor mitológiák, irodalmi formák, motívumok ugyanolyan ismerősek lesznek, s ugyanúgy az otthonosság érzetét keltik majd bennünk, mint a hun-mondakör meséi. Ez több okból sem lehetséges. Egyrészt mert a hun-mondakör kiindulópontjául szolgáló csodaszarvas-monda, ha nem a hunokra vonatkoztatva is, de már a honfoglaló magyar nép történeti tudatában megvolt, ez tehát régi és folytatólagos hagyomány. Másrészt mert az e köré épülő, az európai hun-mondákkal megerősített, alaposan kidolgozott, Kézaira visszamenő hun-hagyomány hét évszázada a magyar etnikai tudat egyik tartóoszlopa, s mivel ez alatt az idő alatt a kultúra sokszorosán körbeszótt, csak akkor hajíthatnánk ki, ha vele együtt a rá vonatkozó kulturális hagyományokat, irodalmi, képzőművészeti, zenei alkotásokat is szemétre vetnénk. Ez már önmagában is megbocsáthatatlan cselekedet lenne, ráadásul botor is, hiszen nyilvánvalóan nem tudjuk semmivel sem helyettesíteni.

Igaza van Vásáry Istvánnak abban, hogy „egy újfajta nemzeti identitást kell megtalálni, mely túllép végre a kuruc-labanc, finnugor-sumér stb. hamis beidegződéseken”.¹⁵ De ez természetesen nem azt jelenti, hogy választanunk kell nyelvünk eredete és kultúránk között, hiszen abban is igaza van, hogy „az elmúlt száz év alatt sokszor elfelejtették, hogy az őstörténet nem azonos a nyelvtörténettel, másrészt hogy egy nép történeti tudata meghatározó fontosságú történeti tényező, függetlenül attól, hogy az tudományosan igaznak bizonyul-e vagy sem. Ilyen módon gyakran megfeledkeztek arról, hogy a hun-tudat eszmetörténetileg sokkal fontosabb kérdés, mint a finnugor nyelvrokonság kérdése, mivel az előbbi évszázadokig fontos tudatformáló tényező volt, az utóbbi pedig megmarad szaktudományos kérdésnek.”¹⁶ Szűcs Jenő hasonlóképpen fogalmazott: az „eredetmondák és genealógiai mesék egy nép politikai tudata számára sokkal többet jelenthetnek, mint az elfeledett vagy félreértett valóságos eredet.”¹⁷

Van más oka is, hogy a hun-hagyomány legyőzhetetlen, erről a hunok régészeti örökségét földolgozó kutatások nagymestere, Bóna István mondta: „Mítoszteremtő, csodálatos történeteikkel megküzdenni hálátlan, szinte reménytelen feladat. Az olvasók, ha választás elé állítják őket, szívesebben fogadják el a rejtelmesen-sejtelmesen szép meséket, mint a régészek, történészek által tálalt száraz, szürke, kiábrándító adathalmaznak ítélt, valós ismeretanyagot.”¹⁸ Azaz: a hun-hagyomány mesélhető – erről ebben a kötetben is sokat beszéltünk. Elemeit a magyar és az európai folklór teremtette, éppen ezért motívumai könnyen önálló életre kelnek, Petőfi is így kapott a népi hagyománytól hármaskoporsós, vizes temetést. Több részben is foglalkoztunk vele: a hun-mondakör egyszerre köt kelethez és nyugathoz, vígasztal a bús időkben, állítható példaként és elrettentésként, fordulatossá – márpedig az ember történet iránti igénye leküzdhetetlen.

De nem is kell legyőznünk, nem is szabad kidobnunk a hun-mondakört: a motívumegyüttes mint kulturális hagyomány elutasítása ugyanolyan szűklátókörű és ostoba dolog, mint ha valaki a mondákat, legendákat, meséket, a szépirodalmat történelemként kezeli. Baj akkor van, ha nem tudunk különbséget tenni tudomány és vajákoság, szemfényvesztés és igazolt tények között, vagy akkor, amikor egy nép kultúráját és etnikai tudatát érzéketlen racionalitással akarjuk „megtisztítani” mindentől, ami nem igazolható tudományosan. Szerencsére tömegével találunk példát arra, hogyan élhet békeségben egymással tudományos és irodalmi gondolkodás, közhelyesen fogalmazva: értelem és érzelem. Láttuk, Arany vagy a szecesszió gödöllői műhelyének tagjai nem vonták kétségbe, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű, de ettől még művészi témáiknak nem kőkori vadászokat vagy bronzkori gazdálkodókat választottak, hanem valami olyat, amiről hőstörténeteket lehet elmondani. Ady nem megtagadta, hanem közös kulturális tudásként használta föl a „szittyaságot”, éppen hogy átértelmezze. Móra, aki maga „számmolt le” Attilával, s egyébként a korszakot régészsként is kiválóan ismerte, a hun-mondakörből írt gyerekmeséket. Úgy viselkedtek, ahogyan a bátyám velem az angyallátáskor: esze ágában sem volt elrontani az örömet azzal, hogy azt mondta volna, talán csak a szemközti dombról lehajtó autó lámpájának a fénye vetült úgy az ablakra, hogy a fényes villanás egy kis akarattal angyalszárnyak volt értelmezhető. Tudta, hogy hamarosan úgymint rájövök az igazságra, és miután ez tényleg megtörtént, már nem azért játszottuk el évről-évre a jézuskázós játékot, mert elhittük, hanem mert a családot összetartó közös hagyományok egyike volt.

Szent László egyházalapító történetéből láttuk, nincs is olyan nagy különbség a megcsillanó angyalszárny és a csodálatos szarvas agancsa között ragyogó gyertyák között. Már csak azért sem, mert ezek a bizonyos angyaltollak – vagy gyertyák – valójában csillagok voltak, a szarvas pedig valamelyik szarvas csillagkép. Aki látta már a Tejutat – ritka élmény a mai fényszennyezett éjszakákban –, az megérti, miért volt meghatározó a régiak számára a csillagos ég. Én kétszer tapasztaltam meg hátborzongató teljességgel azt az

érzést, amikor az embert beszipantja az univerzum. Először egy fagyos, metszően tiszta kora októberi estén, a Szent Anna tótól lefelé jövet: akkor a Tejút mítoszbeli szerepe érintett meg. (Akinék volt benne része, tudja, miről beszélek.) Másodszor pedig egy kis görög szigeten, lágymeleg, késő szeptemberi éjszakán, amikor a csillagokért nem kellett fölneézni, velem szemben borult rá az égbolt a vízre – akkor pedig arra érezhettem rá, hogyan lehetett egykor képregényként olvasgatni a csillagképeket.

Az éjszakai égbolt egykori fontosságáról valamiféle fogalmat ma is kialakíthatunk a görög mitológia segítségével, de bármilyen meghatározónak *gondoljuk*, valóban *átérezni* talán nem is tudhatjuk, mennyire más kapcsolatban voltak az emberek az éggel, amikor a fejük fölött sziporkázó csillagok hétköznapi életük legtermészetesebb díszletét jelentették. Az égbolt volt tudásuk jelentős részének forrása és egyben rögzítője: térkép, hogy mikor merre járnak, naptár, hogy mikor kell indulni az állatokkal, mikor kell vetni vagy készülni a zord időkre. Az égre voltak írva mítoszaik a felsőbb hatalmakról, a világ kialakulásáról és működéséről, regéik az egykor élt, vallásosan tisztelt ősről. Történeteiket évente újra és újra elmesélhették a fiatalbakknak, az emlékezést pedig gigantikus képeskönyv segítette.

Mielőtt a csillagképekből próbáljuk meg kiolvasni, miért incselkedett a szarvasűnő a magyarokon kívül onogurokkal, avarokkal, hunokkal, bolgárokkal, alánokkal, szarmatákkal, szkítákkal, lappokkal, obi-ugorokkal, ketekkel és ki tudja még hány néppel, tegyük félre azt a fajta racionalista érvelési kényszert, amelyet az iskolában egyetlen érvényes gondolkodási módként tanultunk meg, hadd kerekedjen fölül a verbális és formális logikai értelmezéssel szemben egyébként elsődleges képi látásmódunk. Ne lepődjünk meg, ha ugyanaz a figura több szerepet játszik, ha egy-egy szereplőnek különböző nevei vannak, ha vadászaink hol ketten űzik a vadat, hol csak egy van belőlük, ha a vad nyomába hol állatok, hol emberek, hol négy lábúak, hol szárnyasok erednek – próbáljuk inkább azt észrevenni, mik a közös jegyek, az analóg vonások, miben azonosak egymással a különféle mesék, régészeti leleteken látható képi ábrázolások. Tegyük egymás mellé a szkíta, szibériai, hun, avar, magyar ötvösmunkákat, a számi, obi-ugor, török történeteket, a magyar krónikában megőrzött szarvasmondákat, de akár még a más mitológiákból származó analógiákat is. Próbáljuk meg azt földérinteni, milyen asszociációs kapcsok fűzik össze az eltérő elemeket is tartalmazó mítoszvariánsokat, hagyjuk, hogy a képek áttűnjenek egymásba – mintha csak rajzfilmet néznénk.¹⁹

Lássuk mindenekelőtt a mi saját változatainkat. A Kézai által megőrzött csodaszarvas-monda szerint a „két egytestvér” (azaz ikrek) Ménrót, vagyis Nimród és Enéh, azaz Ünő fiai voltak. Hunor és Magor egy csodálatos szarvasűnőt űzve jutott el a gázlón túlra, a Meótisz mocsaraiba, s egyszer onnan kimenvén találtak rá Belár és Dula lányaira, akiket aztán elraboltak, feleségükké tettek, s új népek eredtek tőlük. A Képes Krónikában lejegyzett másik, krisztianizált mondában is két testvér, Géza és László erednek a fehér,

fején keresztet hordozó szarvas nyomába, ezúttal a vad nem új hazába és új feleséghez vezet ők, hanem lelki megújuláshoz, egyház építéséhez mutat helyet.

Az Alföldön is, a steppe más részein is tömegével kerültek elő különféle szarvasábrázolások, sokféle kor és sokféle nép hagyatékaként. A mágikus szarvas a szkíták vezetőállata volt, s az i.e. 8. századtól kezdve széles körben elterjedt az ábrázolása is: övcsatként, tegez díszítésére, bekarcolva, edényekre mintázva, csontból, fából faragva és így tovább. Olyannyira népszerű mitikus alakká vált, hogy az i.e. 3–4. században már a teljes steppén elterjedtnek mondható, keleten és nyugaton egyaránt, az Urál déli lejtőinél szintén bőségesen találtak szarvasábrázolást, emlékezzünk csak, a filippovkai kurgánokban egész csordányit. Az iráni nomád művészetben gyakran jelenítették meg a szarvast az életfával összefonódva: vagy a szarvas agancsa az életfa, vagy az életfa mellett áll a csodaállat. Az sem volt ritka, hogy madárábrázolásokkal dolgozták össze a szarvasmotívumot: előfordult, hogy a szarvas agancsa madárfejen végződött. Az iráni nomádok nemcsak a többi nomád nép, hanem a körülöttük letelepedetten élő köreiben is elterjesztették a csodálatos szarvasűnő motívumát, a 2. századi görög forrásokban is fölbukkant.

Kétségtelen azonban, hogy keletebbre még korábban eljutott: az i.e. 1. évezred második felében vehették át az irániaktól az obi-ugorok elődei. Az ott főljegyzett mítoszváltozatok szerint a vadásztestvérek egész szarvascsaládot űznek, bikát, ünőt és borjakat, az üldöző két fivér pedig nem ember, hanem rozsomák (*pasker*). Közülük az egyiknek szárnya van, így hát ő gyorsabb a testvérénél, utoléri és elejti áldozatát, s miután belakmározott belőle, testvérének is visz jó adag húst, majd útba igazítja, merre haladjon a hóba tett jeleket követve, hol kutassa az elejtett szarvast.

A török és mongol verziók között van olyan, amelyben a mitikus férj farkas, egy másikban nyállal találják el az ünőt, ekkor derül ki, hogy valójában a Nap lánya. A fennmaradt szarvasábrázolások sokszor két üldözőt mutatnak, ezek lehetnek azonos vagy különböző lények, s ha különbözőnek, az egyik ragadozó madár, a másik négylábú nagyragadozó; máskor viszont egyetlen, tulajdonképpen négylábú és szárnyas ragadozóból egyesített griff támad az ünőre. Ezeket a jeleneteket, mint korábban szó volt róla, sokáig hitték halálos küzdelemnek, ma már általános az az értelmezés, hogy szerelmi harc ez, nász.

A csodás szarvas lehetett istennő, mitikus ős, lehetett egyedül, de lehettek társai, szarvasbika és borjak; az üldözők lehetnek csodálatos állatok, ősök, honalapítók – a variációk ezerfélék, s itt érdemes azt is megjegyezni, hogy a magyar változatnak például közeli iráni – perzsa és alán – párhuzamai vannak. Ebben a sokféleségben vannak azonban állandó, stabil elemek. A szarvasűnő mindig vezetőállat, új hazát vagy új feleséget szerez az őt követő vadászoknak, s ezzel új nép születését segíti elő; egyben mitikus ősanya maga is. A szarvas minden esetben valamilyen gázlón kel át, valamilyen vizes hely, folyó közelében mászkál. Úgy tűnik, az alapelemeket színező sokfé-

leségben is rendet lehet tenni: legalábbis Alföldi András 1931-ben rétegekbe sorolta a különféle változatokat. A legrégebbi mondaváltozat szerint állatok úzik a szarvasünőt, s ezek ejtik meg, a következő fokozatban a vadászok már emberek, s a nász előtt az üldözött vad is nővé válik, a harmadik fázisban viszont a szarvas csak hozzásegíti a fiúkat, hogy feleséget találjanak – ide tartozik a mi csodaszarvas-mondánk is.

De mi volt e motívumegyüttes elsőprő népszerűségének az oka? Nyilvánvaló, a szarvas fontos állatuk volt a vadászoknak, később az állattenyésztőknek, de az állat gazdasági szerepe önmagában nem ad magyarázatot a szarvasmondák közös jegyeire, s tulajdonképpen arra sem, hogyan válhatott ennyire kedvelté és elterjedté a szarvasmonda. A megoldás kulcsát az első számi (lapp) író, Johan Turi adta a kezünkbe, azzal, hogy lejegyezte a csodaszarvas-monda számi változatát. Turi népe az égről olvasta le a történetet: a jávorszarvast (vagy vadrént), melynek hét leányborja is van, egy „hótalpas” testvérpár s még egy vadász úzi, az előbbieket vadászkutyaival hajtják, az utóbbival fiai is ott vannak, sőt még egy vadász föltűnik, a medvealakban létező viharisten. Ha a szarvast elejtik, vége a világnak, mert ő tartja agancsán az égbolt zárókövét, a Sarkcsillagot, s ha a vad elpusztul, az ég a földre omlik. Ez a katasztrófa szerencsére nem következhet be, mert a csodálatos szarvas fölrémlik, majd eltűnik. Jóllehet látszólag minden évben elejtik a szarvast tavasszal, akkor képe el is tűnik az esti égről, de ősszel újra megjelenik.

A számik Jávorszarvas csillagképe – a magunk ízlésére szabva nevezhetjük Szarvasünőnek is – hatalmas: lényegében három, általunk más néven ismert alakzatból illeszthetjük össze. Agancsa a mindenki által jól ismert W-alakú Cassiopeia, testének első részét a Perseus, hátsó részét az Auriga (Szekeres) csillagkép egy része adja. A csillagszarvas hátsó és mellső lábait is valamelyest „maga alá húzza” – csakúgy, ahogyan számos ábrázoláson, többek között az igen híres tápiószentmártoni szkíta szarvason látjuk. A Szarvasünő lábainál legel hét borja (a Fiastyúk, Pleiades csillagai), s mellette ott látjuk a Bika csillagképet, amely a megszokott (görög) csillagkép-rajzok szerint ugyan szembefordul üldözőjével, azonban más képet is minden erőltetés nélkül beleláthatunk – olyat, amely előre, üldözőitől távolra vágat, közben mellső lábait behajlítva, a hátsókat kinyújtva szinte repül, ezt a fajta szkíta szarvasábrázolást is ismerjük a paziriki kurgánokból. A hatalmas Szarvasünő csillagkép mögött közvetlenül az Ikrek csillagkép kel föl, mögöttük a Kis Kutya (Canis Minor), a Bika mögött pedig a téli égbolt meghatározó csillagképe, a vén vadász Orion halad, az ő övének három csillagát nevezik a számik az öreg vadász fiainak. A képek a Tejúton vagy annak közvetlen közelében helyezkednek el, a Cassiopeia-Perseus-Auriga alkotta Szarvasünő pedig éppen ott „kel át” az égi fényfolyón, ahol az elkeskenyedek.

Szinte magyarázni sem kell: itt a mi szarvasmondánk. A sosem látott csoda szépségű szarvasünőt az Ikrek, azaz Hunor és Magor hajtja, és végül az ő segítségével jutnak túl a Tejút-Meótisz gázlóján, hogy rátaláljanak a „lányborjakra”, Belár és Dula lányaira, azaz a Fiastyúk hét csillagocskájára, akiket

a fivérek és kísérőik feleségükké tesznek. Ez eddig tiszta sor, de hogyan lesz a testvéreket vezető Szarvasból egyben Enéh őszanya, és hol van a fiúk apja?

Már csak dramaturgiai okokból is sejthetjük: a válasz erre a kérdésre is meg van írva a csillagokban. Nézzük előbb az apát, Ménrót, azaz Nimród őri-ást: nem más ő, mint a hatalmas Orion, aki számos mitológia szerint ugyanolyan nagy vadász volt, mint Nimród, így aztán érthető is, hogy a perzsák egy forrás szerint Nimródnek nevezték ezt a könnyen fölismerhető csillagképet, és más népek mitológiájában is vadásznak tekintik. De ez a nőstényszarvast űző vadász lehet egyben az őszi földi vadászatok legkívánatosabb tárgya is: a hinduk szarvasnak nézik a képet, a finn mitológiában ezen a kékarany színű, „borsópöttyös” szarvason „lovagol” Väinämöinen – s mindkét esetben meg is sebzik ezt a szarvast. A törökök, mongolok szerint *Szarvasfő* a csillagkép neve.

Azon nincs mit csodálkoznunk, hogy szarvasbögés idején, amikor a földön is szerelmes bikák űzik leendő párjaikat, az őszi-téli égbolton is heves üldözés kezdődik: a felsorolt csillagképek mindegyike a téli égbolt képe, a vadászat történetének alakulása pedig megfelel az égi képek látszólagos mozgásának. Az égbolt jelentős részét uraló Szarvasünőre hozzá méltó Szarvasbika vadászik, ez ugyanis lényegében a teljes égboltot agancsai között hordja – tulajdonképpen a világot tartja, legalábbis amit mi a földről nézve annak látunk: a Tejutat.

Mínthogy a Tejút maga a világfa, az is jól érthető, miért sarjadnak levelek a szkíta szarvasok agancsain. S az sem véletlen, hogy madárfejben végződnek. A Tejút-Világfán, amely az égi és földi világot a holtak országával kötötte össze, amely meghatározza a vándormadarak repülésének útját, s amelyen a régiek hite szerint nemcsak a valódi madarak közlekedtek, hanem a holtak, illetve meg nem születettek madár alakot öltött lelkei is, a Szarvasünő előtt még egy csillagkép látható, a Hattyú (Cygnus) – emlékezzünk csak vissza a paziriki leletek között talált halottkísérő nemezhattyúkra.

Valószínűleg a Szarvasfő a regösénekek Csodafiúszarvasának pogány előképe, mely szarvai között tartja a Napot és a Holdat, s melynek agancsai között csillagmiriád ragyog – amelyek aztán a keresztény változatban maguktól („gyújtatlan”) meggyulladó, s maguktól („oltatlan”) kialvó misegyertyákká váltak. Ráadásul a Szarvasfő agancskoronájának végén, az Orionnal átellenben a téli napforduló idején tényleg újjászületik a Nap – az Oriont nem egy mítoszban csillagképpé kövült Ős-Napnak is tekintik, az egyiptomiak pedig Oziriszt, a Holtak Birodalmának urát rendelték hozzá, aki egyben az újjászületés ura, az örök körforgás biztosítója is volt. A Nap, a fény évenkénti születése nekünk sem közömbös, pedig fűtött szobákban és villanyvilágítás mellett, bolyhos pulóverekben és megfázás elleni forró italporokkal vészeltük át a sötét hónapokat, s az ennivalónk biztosítása sem az időjárási körülményeken múlik – hogy ne nyújtott volna az újjászülető Nap évente visszatérő reményt azoknak, akik kevésbé voltak fölvértezve a téllal járó viszonytagságok kivédésére? Nincs mitológia, amely ne fordítana kiemelt figyelmet

erre az égi jelenségre, a kereszténység sem kerülhette el, hogy egyik főünnepévé emelje a Nap születésének pogány kultuszát. A Csodafiúszarvasról szóló énekeket a Nap születésének ünnepén, karácsonykor regölik, és az is érthető, hogyan lehetett egybemosni a kereszténnyé vált vadászokkal, Hubertusszal, illetve Eusztákkal asszociálódó, talán kelta eredetű Krisztus-szimbólummá vált szarvast a Csodafiúszarvas pogány változatával, s aztán hogyan keveredtek össze a hím és nőstény égi szarvasokról szóló mondai elemek Szent László templomalapítási legendájában.

Az esti égboltot nézdegélő nomádok tehát kétrészes sagát olvashattak a csillagkönyvben. Az első mese az ősidőkbe vitte őket vissza: oda, ahol a Tejút-agancsú égi szarvasbika az aranyos nőstényszarvast űzte és ejtette meg – fiaik immár emberek voltak, s apjukhoz hasonlóan vadászok lettek. A második rész az ő történetük: ősanjuk, a Szarvasünő vezeti fiait a „lányborjakhoz”, hogy sokasodjanak, s népek eredjenek tőlük. Az első rész a világmindenség történeteit magyarázza: a Nap születését és újjászületését, a csillagok helyét, a föld, az ég és a túlvilág összekapcsolódását, élet és halál dolgait. A második rész eredetileg talán az ember születését mesélte el, de mivel a régiek számára az „ember” saját népük volt, hát saját népük születését. Később az ősi történet föltöltődhetett történeti tartalommal: a magyar monda fennmaradt, tehát legkésőbbi változata ennek megfelelően azonosítja a csillagfolyó gázlóját a Meótisszal, az Ikreket On(og)urral és Magyarral, a Fiasyúk nő-csillagait Belár és Dula lányaival.

Anonymus bizonyosan ismerte, de vélhetően a regösök pogány, „illetlen” meséjének, igrickedésének minősítette a magyar eredetmondát – az a föltűnő hiány árulkodik erről, amely munkája első részében éktelenkedik. Míután leírta Szkítiát, s hogy annak nagy királya, Attila birtokba vette Pannóniát, egy hirtelen – „Minek folytassam tovább? Kövessük a történet fonalát!”²⁰ felkiáltással – visszalép Szkítiába, korban viszont évszázadokat ugrik előre, s azzal folytatja, hogy Szkítia hiába volt gazdag föld, megsokasodott népét már nem bírta eltartani, ekkor ült össze tanácskozni a hét fejedelmi személy, s akkor döntöttek úgy, hogy új földet keresnek övéiknek, „miként majd a következőkben” a jegyző elmondja. A „megsokasodás” azonban olyan toposz, amelynek folytatását jól ismerjük: menetrend szerint a szarvasnak kellene érkeznie, hogy új hazába vezesse a vadászfiúkat. Kézainak szerencsére szüksége volt a mondára hun-elméletéhez, így a krónikafolyam elhagyhatatlan elemévé vált. Aztán pedig ügyesen fölhasználta a kereszténység, saját hasznára transzformálta, ahelyett, hogy megpróbálta volna kiirtani: a jól ismert mondával minden bizonnyal könnyebb volt a híveket a templomba csalogatni.

A magyar csodaszarvas-mondák tehát több égi szarvas egymással is kevereződő történetének keveredéséből álltak elő, több mitológiai réteget, több nép meséit ötvözték magyarrá – ahogyan sok nép keveredése hozta létre azt a népeiséget és azt a kultúrát is, amit magyarnak nevezünk, e történeti rétegződésnek szintén megtaláljuk a nyomát a csodaszarvas mondájában.

Egész történelmünk erről szólt: népek, kultúrák szerves, de sokszínű egységbe olvasztásáról. Arra is van példánk, hogyan lehetett – történelmi léptékekkel mérve a közelmúltban – új, csak ránk jellemző alakot gyúrni különféle hagyományokból, hogyan forrasztható szétválaszthatatlan egésszé az ismétlődő szótövek kalevalai verselésre emlékeztető ritmusa a felező nyolcassal, a „népi forma” az urbánus szemlélettel, a pusztai nomád eredetmonda a füstös gyárnegyeddel. Példa arra, hogyan lehet megtartani és modern identitássá átértelmezni az ősi mítoszt, s egyben visszahelyezni a csodálatos gímet legméltóbb helyére, oda, ahonnan jött: a csillagok közé. Ez József Attila *Csodaszarvasa*:

*Ükös üküink, ősök őse,
ázsiai puszták hőse,
vágyat nevelt csodavadra,
szarvasi úzótt napnyugatra.*

*Úztön úzte kis sereggel,
éjten éjjel, reges reggel,
át az éren, át az áron,
fegyveres népű határon.*

*Csodaállat, csak ellillant,
lombokon át, ha megcsillant.
Csak a nyomát hagyta minden
füves földön, fájó szívben.*

*Az az előd nem volt boldog.
Nem boldogok az utódok.
Az ős haza odaveszett,
de a vágy nem emlékezet.*

*Hejh magyarok, hajh szegények,
hova úzni azt a gímet?
Aki hajtja, belepusztul
asszonyostul, csapatostul.*

*Az is, aki látta, végre,
hagyja immár békecsébe.
Tisza mellett, Duna mellett,
az a szarvas itt legelget.*

*Ázsiai nehéz szaga
ázott pusztán füstöl tova
s aranyszőre, mikor illan,
gyári füstön általsillan.*

*Kortyolgat az ég tavából,
villó agganca világol -
ága-boga tüikörképe
csillagvilág mindensége.*

Nekünk sincs más dolgunk, bár ez egyáltalán nem is kevés, hogy békéljünk meg végre a történelmünkkel – és békéljünk meg kulturális örökségünkkel is.